

भौमगुप्तपछि अंशुवर्माको द्वैधशासन

— शङ्करमान राजवंशी

लिच्छविकालमा वसन्तदेवका पालादेखि गुप्तले राजकाजमा प्रवेश पाएका थिए । थानकोट आदिनारायणको लिच्छविसंवत् ४२८ को वसन्तदेवको अभिलेखमा दूतक विरोचन गुप्त थिए । पाटन वाहालुखाको लिच्छविसंवत् ४३५ को वसन्तदेवको अभिलेखमा दूतक रविगुप्त भए । यी रविगुप्तले सर्वदण्डनायक महाप्रतिहार भन्ने पदवी पाएका थिए । लिच्छविसंवत् ४७९ मा गणदेवका पालामा उक्त पदवी भौमगुप्तले पाएका थिए ।^१ लिच्छविसंवत् ४८२ मा गएर भौमगुप्तले राजोचित श्रीपद संमत पाए ।^२ षशुपति देउपाटनको लिच्छविसंवत् ४८७ को स्वामिवार्तको अभिलेखमा स्वामिवार्तले राजा गणदेवलाई भन्दा यी भौमगुप्तलाई विशेष मानमर्यादा राखी उल्लेख गरे । यसरी भौमगुप्त विस्तार विस्तार राज्यको सर्वेसर्वा समेत हुन पुगेथे भन्ने कुरा यसबाट थाहा भएको छ ।^३ लिच्छविसंवत् ४८९ मा राजा गंगादेवको पालामा पनि यिनै भौमगुप्त सर्वदण्डनायक महाप्रतिहार थिए ।^४

लिच्छविसंवत् ४९४ मा शिवदेव राजाका पालामा पनि यिनै भौमगुप्तले सर्वदण्डनायक महाप्रतिहार भएर राज्यको शासन चलाएका थिए । यसरी भौमगुप्तको स्ववदबा बढ्दै गएर राजा केवल नाममात्रका हुन पुगेका थिए । यो कुरा शिवदेवको मनमा खट्कन थाल्यो । यसरी

३ जना राजाको पालासम्म शक्तिशाली भएका भौमगुप्तलाई पन्छाउन सितिमिति सकिने कुरा थिएन । त्यसका लागि चतुर योग्य व्यक्तिको आवश्यकता थियो ।

अनि शिवदेवले अंशुवर्मालाई राजकाजका लागि चतुर योग्य ठानी तिनलाई हात लिने विचार गरे । यी अंशुवर्मा शिवदेवका भानिज थिए भन्ने कुरा गोपाल वंशावलीमा उल्लेख छ ।^५ भानिज अंशुवर्माको सल्लाह अनुसार शिवदेवले गोप्यरूपमा एक परिषद खडा गरे । त्यस परिषदको अध्यक्ष शिवदेव आफै भएका थिए । त्यसको मुख्य संचालक अंशुवर्मा भए । यसरी २ वर्ष त्यस परिषदको कार्य सञ्चालन गरेपछि अंशुवर्माको कार्यकुशलतादेखि प्रभावित भई शिवदेवले भरपर्दो भानिज अंशुवर्मालाई नै त्यस परिषदको अध्यक्ष बनाए ।

त्यसपछि अंशुवर्माको कार्यकुशलताले लिच्छविसंवत् ५१२ को बूढानीलकण्ठको शिवदेवको अभिलेखमा भौमगुप्तले पाइआएको राजोचित सम्मानको श्री पद खोसिएर भौमगुप्तको तेजोबध भएको दर्शाएको छ ।^६ अनि चापानाउँको अभिलेखदेखि भौमगुप्तको उल्लेख पनि हुन छोड्यो । लिच्छविसंवत् ५१५ को ललितपुरको च्यासलटोलको अभिलेखमा पनि भौमगुप्तको उल्लेख भएन । यसबाट भौमगुप्तलाई राजकाजबाट रात्रैसंग पन्छाइएको स्पष्ट थाहा हुन्छ ।

अनि भौमगुप्तको कार्यभार सहालने भएर अंशुवर्मा प्रशासनमा देखा परे । यसरी अंशुवर्माको कार्यकुशलता देखी शिवदेवले अंशुवर्मालाई श्रीसामन्त भन्ने पदवी दिए । यहाँदेखि शिवदेव र अंशुवर्माको द्वैध शासन शुरू भयो । यो कुरा चांगुको अभिलेखमा 'अनेन साकं समवाय्य' यिनीसंग मिली भनी उल्लेख गरेबाट थाहा हुन्छ ।⁷

यसरी ३३ वर्षसम्म लामो अवधिक सर्वदण्डनायक महाप्रतिहार भई शासन चलाउने भौमगुप्तलाई पन्छाउन अंशुवर्माले भौमगुप्तको पक्षपाती शत्रुहरूसंग टक्कर खानु परेको थियो । त्यसैले भक्तपुर गोलमाढीटोलको लिच्छविसंवत् ५१६ को शिवदेवको अभिलेखमा अंशुवर्मालाई 'स्वपराक्रमोपशमितामित्तपक्षप्रभात्रेन' आफ्नो पराक्रमद्वारा शत्रुपक्षको प्रभावलाई दबाएका भनी विशेषण लगाएको छ ।⁸ यस कामबाट खुशी भएर अंशुवर्मालाई शिवदेवले महासामन्त भन्ने पदवी दिए । अंशुवर्माले राजकाजको प्रशासन चलाएपछि उनले प्रजालाई सुखशान्ति दिने काममा विशेष जोड दिएका थिए । त्यसैले काठमाडौं धर्मस्थलीको लिच्छविसंवत् ५१७ को अभिलेखमा अंशुवर्मालाई 'सम्यक्प्रजापालनपरिश्रमोपाजित' राम्ररी प्रजापालन गर्नामा भएको परिश्रमले उपाजित भनी विशेषण लगाएको छ ।⁹

अंशुवर्माको यसरी बढेको प्रभावदेखि डाह गर्ने शत्रुहरूले अंशुवर्मालाई उखाड्न ठूलो योजना गरेथे । तर तिनीहरूको केही शीप चलेन । अंशुवर्माले तिनीहरूलाई जरैदेखि उन्मूलन गरी छोडे । त्यसकालामि अंशुवर्माले तिनीहरूसंग ठूलो मुकाविला गर्नुपरेको थियो । त्यसैले बूढानीलकण्ठको लिच्छविसंवत् ५१७ को अभिलेखमा अंशुवर्मालाई पृथुसमर सन्नात निर्जयात्रिगत' ठूलो लडाइँको मैदानमा वाजी मारि भएको भनी विशेषण लगाएको छ ।¹⁰

यसरी शिवदेवले कुशल राजनीतिज्ञ भानिज अंशुवर्मासंग मिली लिच्छविसंवत् ५२६ वैशाखसम्म द्वैध शासन गरे । यो कुरा काठमाडौं धापासीको लिच्छविसंवत् ५२६ वैशाखको शिलालेखले देखाएको छ ।¹¹ यस बेलासम्म शिवदेवले 'मां विज्ञाप्य' मलाई जाहेर गरेर

अंशुवर्माद्वारा यो सनद शिलापत्र गरिदिएको हो भनी उल्लेख गराएका छन् । यसरी आफ्नो उद्देश्य पूरा भएपछि भरपर्दो भानिज अंशुवर्मालाई राज्यको कार्यभार सुम्पी आनन्दपूर्वक दरवारमा रहन लागे । अनि अंशुवर्माले यसको लगत्तै ज्येष्ठमा बुद्धमर्त्यामा आफ्नो तर्फबाट सनद शिलापत्र राखे । यस बेला भौमगुप्तलाई खारीज गरी लिच्छविको गएको सत्ता फिर्ता लिन खडा गरेको परिषदको स्थापना २९ वर्ष पुगेको थियो । त्यसैले अंशुवर्माले उक्त स्मृतिको लागि बुद्धमर्त्याको अभिलेखमा संवत् २९ अङ्कित गरे । हुनत यो संवत् गुप्तको हातमा गएको लिच्छविसत्ता फिर्ता लिन खडा परेको परिषदको स्मृतिरूप हुनाले उत्तर लिच्छविसंवत् हो । तर अंशुवर्माले स्थापना गरेको संवत् हुनाले अंशुवर्मासंवत् भन्ने भएको हो । यसलाई अंशुवर्माकृत उत्तरलिच्छविसंवत् भनेमा दुवै कुरा स्पष्ट हुनेछ ।

आफूले अंशुवर्मालाई यसरी राज्यको कार्यभार सुम्पेको कुरा लिच्छविसंवत् ५२६ आश्विनको लेलेको शिवदेवको अभिलेखमा लेलेका प्रधान लगायत गृहस्थीलाई दिएको बोधार्थबाट ज्ञात हुन्छ । त्यस अभिलेखमा शिवदेवले 'अस्मदनुमोदनया' हामीसंग साधेर अर्थात् स्वीकृति लिएर अंशुवर्माले यो सनद शिलापत्र गरिदिएको हो भनी उल्लेख गरेका छन् ।¹²

यस विषयमा श्री धनवज्र आफ्नो मन्तव्य यसरी दिनुहुन्छ—

पहिले 'अंशुवर्माले हाम्रा हजूरमा विन्ति चढाएका हुनाले उनको कुरा राख्न र तिनीहरूको दयाले मैले यो सनदपत्र निगाह गरिदिएका छु' भन्ने भाव देखाउने वाक्य राजा तर्फबाट निकालिएको हुन्थ्यो । अर्थात् सनदपत्र राजाको तर्फबाट गरिदिइएको हुन्थ्यो । अब राजासंग साधेर अंशुवर्माको तर्फबाट सनदपत्र गरी दिइनु लागियो । यो कुरा खोपासी, धापासी, लेलेको अभिलेखमा परेको व्यहोराबाट स्पष्ट थाहा पाइन्छ । खोपासीको अभिलेखमा 'श्री महासामन्तांशुवर्म्मणा मां विज्ञाप्य मदनुज्ञातेन सता युष्माकं सर्वाधिकरण प्रवेशेन प्रसादः कृतः' भनिएको छ । धापासीको अभिलेखमा पनि यस्तै व्यहोरा परेको छ । लेलेको अभिलेखमा 'श्रीमहासामन्तांशुवर्म्मस्मदनुमोदन

या शिलापट्टशासनमिदन्दत्तवान् भन्ने व्यहोरा प्ररेको छ । यसबाट अब अंशुवर्मा एकलैले शासन चलाउने भूमिका बसिसकेको हामी स्पष्ट थाहा पाउँछौं । (लिच्छविकालका अभिलेख २८१ पृष्ठ)

यसरी लिच्छविसंवत् ५२६ वैशाखसम्म शिवदेव अंशुवर्माको द्वैध शासन रहेको कुरा स्पष्ट विदित हुन्छ । त्यसपछि शिवदेवले राजकाजबाट अवकाश लिए तापनि भित्री दरवारको अधिकार आफ्नो हातमा लिएका थिए । यिनको राज्यकाल लिच्छविसंवत् ५३५ सम्म रहेको कुरा काठमाडौं ज्यावहालको लिच्छविसंवत् ५३५ को यिनै शिवदेवको अभिलेखबाट ज्ञात हुन्छ ।¹³ यस अभिलेखमा जग्गाको चार किल्ला खुलाइएको छ । त्यस जग्गामा कुनै सरकारी कर्मचारीले अन्यथा नगर्नु, यो आज्ञा जसले उल्लङ्घन गर्ला त्यसलाई कारवाई हुनेछ भनिएको छ ।

उक्त ज्यावहालको संवत् ५३५ को अभिलेखबारे श्री धनवज्र यसरी तर्क गर्नुहुन्छ— यस अभिलेखको उठानमा देव' दुई अक्षर अहिलेसम्म बचेका छन् । यसबाट यो अभिलेख शिवदेवले गरिदिएका हुन् कि भन्ने देखिएको छ । अंशुवर्मालाई सारा अधिकार सुम्पि राजकाजबाट शिवदेव हटेका थिए तापनि उनी यस बेलासम्म राजदरवारमै थिए भन्ने यताबाट झल्किन्छ । राजकाजबाट हटिसकेका थिए तापनि दामपत्ररूपको यो अभिलेखचाहिँ आफ्नै तर्फबाट शिवदेवले राख्न लाएको बुझिन्छ । अर्को कुरा— यस बेलासम्म दूतकका रूपमा युवराज उदयदेवको उल्लेख आएको छैन । यसको लगत्तैपछि मात्र दूतकका रूपमा युवराज उदयदेव देखापर्छन् । यसबाट शिवदेव राजदरवारमै रहन्जेल अंशुवर्माले आफ्ना उत्तराधिकारीका रूपमा युवराजको घोषणा नगरेको बुझिन्छ । शिवदेवले राजदरवार छोडी भिक्षुचर्या लिएपछि मात्र अंशुवर्माले उदयदेवलाई 'युवराज' घोषित गरेको यस प्रसङ्गबाट देखिएको छ । (लिच्छविकालका अभिलेख, ३४४ पृष्ठ)

गोपाल वंशावलीमा यो शिवदेवको राज्यभोग वर्ष ४१ उल्लेख गरेको छ । यसको राज्यारम्भ लिच्छविसंवत् ४९४ देखि ४१ वर्ष भोगकालको हिसाव गर्दा ४९४ + ४१ = ५३५ हुन्छ । यसबाट पनि शिवदेवको राज्यकाल लिच्छविसंवत् ५३५ सम्म रहेको भन्ने सिद्ध हुन्छ । शिवदेव र

अंशुवर्माको द्वैधशासनचाहिँ लिच्छविसंवत् ५२६ वैशाखसम्म मात्र रह्यो । किनभने यो ज्यावहालको अभिलेख बाहेक अरू अभिलेख अंशुवर्माको एकलौटी छन् । शिवदेव र अंशुवर्माको द्वैधशासन लिच्छविसंवत् ५१५ देखि ५२६ सम्म ११ वर्ष रहेको कुरा उपर्युक्त घटनाले सिद्ध भएको छ । लिच्छविसंवत्को निष्कर्षानुसार उक्त द्वैध शासनको अन्तिम समय निम्न प्रकार हुन्छ ।

लिच्छविसंवत् ५२६ = (५२६ - २२) = शक ५०४ वैशाख
उत्तरलिच्छविसंवत् २९ = (२९ + ४७५) = शक ५०४ ज्येष्ठ

धापासीको
शिवदेव + अंशुवर्माको
अभिलेख

परिशिष्ट - १

- १ (स्व) स्ति मानगृहादखण्डमण्डलेन्दुकिरणावदातयशो-
वितानस्थगि (ता)
- २ (ख) लदिङ्मण्डलो लिच्छविकुलकेतुर्भट्टारक महाराज
श्रीशिवदे (वः कु)
- ३ (श) ली प्रणालीदिमकग्रामनिवासिनः प्रधान
पुरस्सरान्कुटु (म्बिनः)
- ४ कुशलमाभाष्य समाज्ञापयति विदितं भवतु भवतां
यथाने (न)
- ५ पृथुसमरसम्पातनिर्जया धिगतपराक्रमोपनमितान्य (क्षि)
- ६ तपतिशिरोमणिप्रभाभासितचरणारविन्दयुगलेनाशेष
(सा)
- ७ मन्तावगाहनि - कृत - नन्दचक्षुषा श्रीमहासामन्तां-
शुवर्मणा
- ८ मां विज्ञाप्य मदनु ज्ञातेन सता कुशैलिङ्ग्वल् पञ्चापराध
मात्रा प्र-
- ९ वेशेन वः प्रसादः कृतः समुचितकरमात्रसाधनाय तु
तद-
- १० धिकृतैः प्रवेष्टव्यमेव चिरस्थितये चास्य शिलापट्टक
शासन-

- ११ मिदन्दत्तं तदेवं वेदिभिरस्मत्पादप्रसादोपजीवि
भिरन्यै-
- १२ र्वानि कैश्चिदिदमप्रमाणङ्कार्यं यस्त्वेतामाज्ञां बिलङ्-
घ्यान्यथा
- १३ कुय्यात्कारयेद्वा तमहमन्यायकारिणन्न मर्षयिष्यामि
भा (वि-)
- १४ भिरपि भूपतिभिर्द्वर्म्मं गुह्यभिर्गुरुकृतप्रसादानुवर्त्ति
भिरि-
- १५ यमाज्ञा सम्यक् प्रतिपालनीयेति समाज्ञापना इतकश्चात्र
- १६ लच्छागोमी संवत् ५२६ वैशाख शुक्लदिवा पञ्चम्याम्
(लिच्छविकालका अभिलेख, २७६-२८० पृष्ठ)

अनुवाद-

कल्याण होस् । मानगृह दरवारबाट पूणिमाको
खून जस्तो सफा कीर्ति फैलिनाले सम्पूर्ण दिशा ढाकेका
लिच्छविकुलका झण्डा भएका गाथमा आराम रहेका
भट्टारक महाराज श्री शिवदेवबाट प्रणाली दिमक भन्ने
गाउँमा बस्ने प्रधान लगायत गृहस्थीहरूलाई कुशल सोधेर
तिमीहरूलाई थाहा होस् भनेर हुकुम हुन्छ ।

ठूलो लडाइँको मोर्चामा भएको विजयको पराक्रमले
निहुराइएका अरू राजाहरूका शिरपेजका भणिका किरणले
दुवै पाउ सुहाएका जम्मै सामन्तहरूलाई हेरिकन तेजिला
आँखा भएका श्री महासामन्त अंशुवर्माले हाम्रा हजूरमा
विन्ति चढाएर हाम्रो आज्ञा लिएका छंदा कुथेर लिङ्ग्वल
अधिकरणले पञ्चाराध तहकीकात गर्न तिमीहरूकहाँ पस्न
नपाउने गरी तिमीहरूलाई यो निगाह गरिएको छ । उचित
कर लिनलाई मात्र तत्सम्बन्धी अधिकरण पस्न पाउने
छ ।

यस स्थितिवन्देज परन्तुसम्म कायम रहोस् भन्ना
निमित्त यो सनद शिलापत्र गरिदियो । त्यसकारण यो
थाहा पाउने हाम्रो निगाहबाट जीविका चलाउने कर्मचारी-
हरूले र अरू कसैले पनि यो बखिलाप नगर्न । जसमे यो
आज्ञा नाघेर अन्यथा गर्ला वा गराउला त्यस अन्यायकारी-
लाई हामी सहने छैनौं ।

पछि आउने राजाहरूले धर्मगुरुहरूले नियम-
कानूनलाई ठूलो संज्ञने अनुयायीहरूले पनि यस आज्ञालाई
राम्ररी पालना गर्नु भन्ने यो आदेश हो । यहाँ मार्फतवाला
लच्छागोमी हुन् । लिच्छविसंवत् ५२६ वैशाख शुक्ल
पञ्चमी ।

टिप्पणी-

यस अभिलेखमा अंशुवर्माले विन्ति चढाएको हुँदा
अर्थात् उनको सल्लाह अनुसार तिमीहरूलाई यो सनद
शिलापत्र गरिदिएको हो भनी शिवदेवले धापासीको
प्रणाली दिमक गाउँमा बस्ने प्रधान लगायत गृहस्थीहरूलाई
सम्बोधन गरेको व्यहोरा स्पष्ट हुनाले यो अभिलेख शिवदेव
आफैले राखेको भन्ने बुझिन्छ । यसबेलासम्म शिवदेव र
अंशुवर्माको द्वैधशासन रहेको कुरो यस अभिलेखले
देखाउँछ ।

लेलेको

शिवदेव + अंशुवर्माको
अभिलेख

परिशिष्ट - २

- १ स्वस्ति मानगृहादपरिमितगुणसमुदयोद्भासितयशा
वप्पपादानु ध्यातो लिच्छविकुलकेतु
- २ भट्टारक महाराज श्रीशिवदेवः कुशली लेम्बटीद्रङ्ग
निवासिनः प्रधान पुरस्सरान्कुटुम्बिनः कुश
- ३ लप्रश्नपूर्व्वं समाज्ञापयति विदितम्भवतु भवतां यथै
तस्यां युष्मद्ग्राम सीमाभ्यन्तर भू -
- ४ मौ पूर्व्वराजभिरन्यैश्च साधुभिः श्रेयोभिवृद्धये क्षेत्त्रा-
प्यतिसृष्टकान्यासंस्तेषामेव कैश्चि-
- ५ दप्यनाक्षेपाय चिरस्थितिनिमित्तमनुप रतपुण्यसन्ता-
नोपचीयमानविशदकीर्तिमालामो-
- ६ दितदिगन्तरः श्रीमहासामन्तांशुवर्मास्मिदनुमोदनया
शिलापट्टशासनमिदन्दत्तवान् क्षेत्र-
- ७ परिमाणं सिंहमण्डपे भगवद्वासुदेवब्राह्मणगौष्ठिका
नाम्मा २० आरोग्य शालायाः मा २००

- ८ माद्वचवशालायाः मा ७५ प्रदीपगौष्ठिकानाम्मा ६० पश्चिमशालायाः मा ६० पानीय गौष्ठिकानां
- ९ मा ४० विश्वेश्वरस्य मा १० ब्राह्मणगौ (ष्ठिकानाम्मा) १० प्रदीपगौष्ठिकानाम्मा १० पौलम्पानीयगौष्ठिका
- १० नाम्मा १० मल्लयुद्धगौष्ठिकानाम्मा ६८ धूप-गौष्ठिकानाम्मा २ इन्द्रगौष्ठिकानाम्मा ४ उत्तरशाला-
- ११ याः मा १२ वादित्तगौष्ठिकानाम्मा १० रस्य मा ४० प्रदीपगौष्ठिकानाम्मा ८ अर्चगौष्ठिकानाम्मा
- १२ मा २ ध्वजगौष्ठिकानाम्मा १७ प्र-गौष्ठिकानाम्मा २० प्रणालीगौष्ठिकानाम्मा ८ ब्राह्मणसा-
- १३ नात्थ्य गौष्ठिकानाम्मा १० हिद्धिमशालायाः मा - प्रदीपगौष्ठिकानाम्मा ८ प्रवहणगौ-
- १४ ष्टिकानाम्मा २० उत्तरशालायाः मा २० पूर्वशाला याः मा १० ध्वजगौष्ठिकानाम्मा ११ भूयोध्वजगौ-
- १५ ष्टिकानाम्मा १० मल्लयुद्ध गौष्ठिकानाम्मा ३ अर्चनीय गौष्ठिकानाम्मा ४ इन्द्रगौष्ठिकानाम्मा ६
- १६ पूर्वशालायाः मा १० भगवतश्चूडिकेश्वरस्य पाञ्चा-लिकैः मानङ्ग्रामस्य पूर्वतः मा ४० पश्चिमतश्च
- १७ मा ४० तदेतेषां क्षेत्राणाम् केनचिदाक्षेपः पीडा वा काययो यस्त्वेतामाज्ञामतिक्रम्यान् यथा प्रवर्तित
- १८ ष्यते तमहन्न मर्षयितास्मि दूतकश्चात्र प्रतिहार लच्छागोमीसंवत् ५२६ आश्वयुज शुक्ल दिवा (लिच्छविकालका अभिलेख, २८२-२८३ पृष्ठ)

अनुवाद-

मानगृह दरवारवाट असंख्य गुणको उदयले उज्ज्वल कीर्ति भएका बाबुको पाउको भक्तिभाव गरेका लिच्छविकुलको भण्डा भएका गाथमा आराम रहेका महाराज श्रीशिवदेववाट लेम्बरीद्रङ्गमा बस्ने प्रधान लगायत गृहस्थीहरूलाई कुशल सोधी तिमीहरूलाई थाहा होस् भन्ना नमित्त हुकुम हुन्छ ।

यो तिमीहरूको गाउँको सीमाभित्तका भूमिमा पहिलेका राजाहरूले र अरू सज्जनहरूले पनि पुण्य बृद्धिको

लागि खेत दान दिएका थिए । ती खेत कसैबाट पनि हिनामिना नभई परन्तुसम्म कायम रहोस् भन्नाको लागि हरवखत पुण्यकार्यको ताँतीले बढ्दै गएको सफा कीर्तिहरूले दिशा ढाकेका श्रीमहासामन्त अंशुवमाले हामीसंग सावैर अर्थात् स्वीकृति लिएर यो सनद शिलान्त राखिदिएका हुन् ।

खेतको परिमाण-

सिंहमण्डपमा भगवान् वासुदेव ब्राह्मणगोष्ठीका गुठियारलाई २० मानिका, आरोग्य शालालाई २०० मानिका, माद्वचवशालालाई ७५ मानिका, प्रदीपगोष्ठीका गुठियारलाई ६० मानिका, पश्चिमशालालाई ६० मानिका, पानीयगोष्ठीका गुठियारलाई ४० मानिका, विश्वेश्वरलाई १० मानिका, ब्राह्मणगोष्ठीका गुठियारलाई १० मानिका, प्रदीपगोष्ठीका गुठियारलाई १० मानिका, पौलम्को पानीय-गोष्ठीका गुठियारलाई १० मानिका, मल्लयुद्धगोष्ठीका गुठियारलाई ६८ मानिका, धूपगोष्ठीका गुठियारलाई २ मानिका, इन्द्रगोष्ठीका गुठियारलाई ४ मानिका, उत्तर-शालालाई १२ मानिका, वादित्तगोष्ठीका गुठियारलाई १० मानिका लाई ४० मानिका, प्रदीपगोष्ठीका गुठियारलाई ८ मानिका, अर्चगोष्ठीका गुठियारलाई २ मानिका, ध्वजगोष्ठीका गुठियारलाई १७ मानिका का गुठियारलाई २० मानिका, प्रणालीगोष्ठीका गुठियारलाई ८ मानिका, ब्राह्मणसानात्थ्यगोष्ठीका गुठियारलाई १० मानिका, हिद्धिमशालालाई - मानिका, प्रदीपगोष्ठीका गुठियारलाई ८ मानिका, प्रवहणगोष्ठीका गुठियारलाई २० मानिका, उत्तरशालालाई २० मानिका, पूर्वशालालाई १० मानिका, ध्वजगोष्ठीका गुठियारलाई ११ मानिका, फेर ध्वजगोष्ठीका गुठियारलाई १० मानिका, मल्लयुद्धगोष्ठीमा गुठियारलाई ३ मानिका, अर्चनीयगोष्ठीका गुठियारलाई ४ मानिका, इन्द्रगोष्ठीका गुठियारलाई ६ मानिका, पूर्वशालालाई १० मानिका, भगवान् चुडिकेश्वरका पाञ्चालीहरूले मानङ्ग्रामको पूर्वतिर ४० मानिका, पश्चिमतिर पनि ४० मानिका ।

त्यसकारण यी खेतमा कसैले पनि हिनामिना वा बाधा नगर्नु । जसले यी आज्ञा नाघी अन्यथा गर्ला त्यसलाई

हामी सहने छैनौं । यहाँ मार्फतवाला प्रतिहार लच्छागोमी हुन् । लिच्छविसंवत् ५२६ आश्विनशुक्ल ।

टिप्पणी—

यस अभिलेखमा अंशुवर्माले हामीसंग सोधेर अर्थात् स्वीकृति लिएर तिमीहरूलाई यो सनद शिलापत्र गरिदिएको हो भनी शिवदेवले लेले निवासी प्रधान लगायत गृहस्थी-हरूलाई सम्बोधन गरी बोधार्थ दिएको व्यहोरा स्पष्ट हुनाले यो अभिलेख अंशुवर्माद्वारा राख्न लगाएको भन्ने बुझिन्छ । यसबाट अंशुवर्मालाई शिवदेवले राज्यको अभिभारा सुम्पी सकेको कुरा खुल्छ । त्यसैले अंशुवर्माले लिच्छविसंवत् ५२६ वैशाखको लगत्तै ज्येष्ठमा पूर्व संवत् फेरी उत्तरलिच्छविसंवत् २९ अङ्कित गरी वृंगमतीमा सनद शिलापत्र राखे । यो कुरा यस निबन्धका लेखकको लिच्छविसंवत्को निष्कर्षले देखाउँछ ।

ज्यावहालको

शिवदेवको अभिलेख

परिशिष्ट - ३

१. — — देव ... —
२. — ... न पुण्यो ...
३. — ष वः प्रसादीकृ (तः)
४. ... ... नुजः फृतक्षेत्रम्पूर्व ...
५. ... ... मङ्गलस्य क्षेत्रम् ततो भरताश्रम) —
६. ... ... तुल क्षेत्रमततस्तेग्वल्प्रा ...
७. आदित्यगुप्तस्य क्षेत्रम् पूर्वद ...
८. ... ... ट्टाक्षेत्रम् ततस्तेग्वलनारायण ...
९. ... ... स्तेग्वल प्रदीपगौष्ठिकानाम् तस्य भूमेर्दक्षिण ...
१०. मेर्दक्षिणराजकुलस्य दक्षिणपश्चिमेन ...
११. वीपाञ्चालिकानाम् पश्चिमेन पर्वत ...
१२. -- पश्चिमोत्तरेण पर्वत भूमिर्दक्षिण ...
१३. ... परिक्षिप्तैयम्भूमिरित्यवगम्य न कैश्चिदस्य—
१४. त्वानोपजीविभिरयम्प्रसादोन्यथा करणीयो त (स्त्वेता) —

१५. याज्ञामनाहृत्पान्यथा कुर्यात्कारयेद्वा तमहमुत्पथ (गा-)

१६. मिनं नियतमनुशासितास्मि भविष्यद्भिरपि भूप (तिभिर्गु)

१७. रुक्तप्रसादानु वर्त्तिभिरेव भवितव्यमिति दूत (कश्चा)

१८. त् राजपुत्र विक्रमसेनः संवत् ५३५ श्रा(व)

१९. (ण)शुक्ल दिवा सप्तम्याम् ।।

अनुवाद—

... देवबाट ... तिमीहरूलाई निगाह गरिएको छ । — (यसको सीमा) ... फृतूल खेतदेखि पूर्वतिर ... मङ्गलको खेत, त्यसदेखि भरताश्रम ... तुलखेत, त्यसदेखि तेग्वल ... आदित्यगुप्तको खेतदेखि पूर्वदक्षिणतिर ट्टाखेत, त्यसदेखि तेग्वल नारायणस्थान, तेग्वलप्रदीपगौष्ठिकहरूको, त्यसको खेतदेखि दक्षिण ... दक्षिणराजकुलको दक्षिण पश्चिमतिर ... वीपाञ्चालिकहरूको इलाकादेखि पश्चिमपट्टि पहाड ... पश्चिम र उत्तरतिर पहाडको भूमि, दक्षिण ...

यति चार किल्ला छुट्याइएको यो भूमिबारे थाहा पाई हाम्रोतर्फबाट जीविका गर्ने (सरकारी कर्मचारी) हरू कसैले यो निगाह अन्यथा नगर्नु ।

जसले यो आज्ञालाई नटेरेर अन्यथा गर्ला वा गराउला, बेफाइदा गर्ने त्यस उपर अवश्य पनि हामी अनुशासनको कारवाइ गर्नेछौं । पछि हुने राजाहरूले पनि अधिकता राजाले गरेको निगाहको ख्याल राख्नुपर्छ ।

यस बातका दूतवः (मार्फत) राजपुत्र विक्रमसेन छन् । संवत् ५३५ श्रावण शुक्ल सप्तमी ।

(लिच्छविकालका अभिलेख, ३४२-३४३ पृष्ठ)

टिप्पणी—

यस अभिलेखमा लिच्छविसंवत् ५३५ अङ्कित छ । यस अभिलेखको मार्फतवाला विक्रमसेन छन् । लिच्छविसंवत् ५२६ मा शिवदेव र अंशुवर्मा भइराखेको लेलेको अभिलेख छ । त्योभन्दा ९ वर्षपछिको यो ज्यावहालको अभिलेख हो । अंशुवर्मकृत उत्तरलिच्छविसंवत् २९ को बुङमतीको अंशुवर्माको अभिलेखमा मार्फतवाला यिनै विक्रमसेन महासर्वदण्डनायक भएर रहेका छन् । यसबाट

उक्त ज्यावहालको अभिलेख शिवदेवको हो भन्ने निश्चित हुन्छ । अर्को कुरो यी शिवदेवको भोग वर्ष ४१ भनी गोपाल वंशावलीमा उल्लेख छ । यसले पनि उक्त अभिलेख शिवदेव सिवाय अरुको हुन सक्दैन भन्ने सिद्ध हुन्छ । ज्यावहालको यो अभिलेखबाट शिवदेवले अंशुवर्मालाई राजकाजको कार्यभार सुम्पे तापनि राजगद्दी त्यागेको थिएन भन्ने स्पष्ट हुन्छ । किनभने यस अभिलेखमा 'जसले यो आज्ञालाई नटेरेर अन्यथा गर्ला वा गराउला बेफाइदा गर्ने त्यस उपर अवश्य पनि हामी अनुशासनको कारवाही गर्नेछौं' भनी शिवदेवको हुकुम जाहेर भएबाट थाहा हुन्छ ।

टिप्पणीहरू

- १) महाप्रतिहार सर्वदण्डनायक (भौम) गुप्तेन विज्ञापितेन मया (धनवज्रको लिच्छविकालका अभिलेख, १८२-१८३ पृष्ठ)
- २) मया सर्वदण्डनायक महाप्रतिहार श्री भौमगुप्तानुज्ञापितेन (लिच्छविकालका अभिलेख, १८७ पृष्ठ)
- ३) भट्टारक महाराज श्री गणदेवे कालमपरिमितं समाज्ञापयति परमदैवत श्रीभौमगुप्तपादनुध्यातो विदितविनयः शश्वत्कुशलकर्मण्युपहितपरमानुग्रहः (लिच्छविकालका अभिलेख, १९८ पृष्ठ)
- ४) सर्वदण्डनायक महाप्रतिहार श्रीभौमगुप्तविज्ञापितेन मया (लिच्छविकालका अभिलेख, २०४ पृष्ठ)
- ५) अथ भुयोपि सूर्यवंशप्रभावात् कृत राजा श्री शिवदेव वर्ष ४१ तस्य भर्गव पुत्र राजा श्रीअंशुवर्मा वर्ष ४३ तेन च राजविहार कृतं । प्यण्डकादि व्यवहार प्रवर्तते व्याकरणादि शास्त्रचर्चता प्रवर्तते

[अनि फेरि पनि सूर्यवंशको प्रभावबाट श्रीशिवदेव राजा हुनुभयो । वर्ष ४१ । उहाँका भानिज राजा श्रीअंशुवर्मा हुनुभयो । वर्ष ४३ । उहाँले राजविहार बनाउनुभयो । प्यण्डक = पिण्डक = कुत आदिको व्यवस्था बाँध्नुभयो । व्याकरण आदि शास्त्रको चर्चा हुन थाल्यो] (लिच्छविकालका अभिलेख, २३७ पृष्ठ)

६) सर्वदण्डनायक महाप्रतिहार भौमगुप्तविज्ञापितेन मया (लिच्छविकालका अभिलेख २१५ पृष्ठ)

७) स्वयशोमरीचिविस्तारव्याप्ताशेषदिङ्मण्डलेन प्रणत सामन्तशिरोमणिमयूखविक्षुरितचरणारविन्दद्युतिना श्रीसामन्तांशुवर्मणा विज्ञापितेन मयैतद् बहुमानाद् युष्मदनुकम्पया चानेनैव साकं समवाय्य... शिलापट्टकशासनमिदं वो दत्तम् ।

[दिशाको छेउछाउसम्म आफ्नो कीर्ति फैलिएका, ढोग्न आएका सामन्त राजाका शिरपेचका मणिको चहकले पाउ झलमल्ल सुहाएका श्रीसामन्त अंशुवर्माले हाम्रा हजूरमा विन्ति चढाएका हुँदा हामीबाट यिनको कुरा राख्न र तिमीहरू उपरको दयाले पनि उनैसंग मिली ...यो सनद शिलापत्र गरी तिमीहरूलाई दिइएको छ] (लिच्छविकालका अभिलेख, २३३-२३५ पृष्ठ)

८) प्रख्यातामलविपुलयशसा स्वपराक्रमोपशमितामित्रपक्षप्रभावेन श्रीमहासामन्तांशुवर्मणा विज्ञापितेन मयैतद्गौरवाद् युष्मदनुकम्पया च प्रसादो वः कृतः । [सफा र ठूलो कीर्ति फैलिएका आफ्नै पराक्रमले शत्रुको दबदबालाई खतम पारेका यी महासामन्त अंशुवर्माले हाम्रा हजूरमा विन्ति चढाउँदा हामीबाट यिनको कुरा राख्न र तिमीहरू उपरको दयाले पनि ...तिमीहरूलाई निगाह गरिएको छ ।] (लिच्छविकालका अभिलेख, २४९-२५० पृष्ठ)

९) ... पनमितानेकक्षितिपतिशिरोविभूषणमणिरुचा (वभासित) चरणयुगलेन सम्यक् प्रजापालन परिश्रमोपाजितदिगन्तव्याप्त प(रा)क्रम श्री महासामन्तांशुवर्मणा युष्मदनुग्रहाय ... प्रसादो वः कृतः ।

[ढोग्न नुहेका अनेक (सामन्त) राजाका शिरपेचका मणिका चहकले दुवै पाउ झलमल्ल सुहाएका, परिश्रमपूर्वक राम्ररी प्रजाको पालन गनलि दिशाको छेउछाउसम्म प्रभाव फैलिएका श्रीमहासामन्त

अंशुवमलि तिमीहरू उपरको अनुग्रहका लागि .....
तिमीहरूलाई निगाह गरिएको छ ।]

(लिच्छविकालका अभिलेख, २५८-२५९ पृष्ठ)

- १०) पृथुसमरसम्पातनिर्जयाधिगतशौर्यप्रतापोपहत सकल-
शत्रुपक्षप्रभावेन सम्यक् प्रजापालनपरिश्रमो-
पाजितशुभ्रयशोभिव्याप्तदिङ्मण्डलेन श्रीमहा-
सामन्तांशुवर्मणा युष्मद्वितविधानाय विज्ञापितेन
मयैतद् गौरवा (द्युभदनुकम्प) या च ..... प्रसादो
वः कृतः

[ठूलो लडाइको मैदानमा बाजी मारी भएको

शुन्याइको प्रभावले सारा शत्रुहरूको दबदबालाई
सखाप पारेका परिश्रम पूर्वक राम्ररी प्रजाको
हेरचाह गर्नले आज्ञाको सफा कीर्तिले दिशाको
छेउछाउ ढाकेका श्रीमहासामन्त अंशुवमलि तिमी-
हरूको भलो गर्न हाम्रा हजूरमा बित्ति चढाउँदा
हामीबाट उनको कुरा राख्न र तिमीहरू उपरको
दयाले पनि ..... तिमीहरूलाई निगाह गरिदिएको
छ ।] (लिच्छविकालका अभिलेख, २६०-२६१ पृ.)

११) परिशिष्ट १ हेर्नुहोस् ।

१२) परिशिष्ट २ हेर्नुहोस् ।

१३) परिशिष्ट ३ हेर्नुहोस् ।